

**V. ULUSLARARASI VAN GÖLÜ
HAVZASI SEMPOZYUMU
09-13 HAZİRAN 2009-VAN**

**THE FIFTH INTERNATIONAL
SYMPOSIUM
OF VAN LAKE REGION
09-13 JUNE 2009-VAN**

**EDİTÖR-EDITED BY
Prof. Dr. OKTAY BELLİ**

SAINTE MARINE (ST. MARINOS) MONASTERY IN GÜRPINAR, VAN (SRKHOUVANK)

ABSTRACT

Yalçın KARACA*

The monastery is located on the South side of Cadıradmış Mountain, three km to the North of Arkboyu (Gelbelesan) Village which is 6 km to the West of Gürpınar Town. The building date of the monastery is not exactly known. According to Armenian sources, it was built under the auspices of Theodora and Azize Marine as a Nuns Monastery. It was used till XVI century but destroyed down in the earthquake in 1648 and not used for a long time. The remnants of the monastery are dated as XVIII century. It was totally left to its destiny at the beginning of XX century.

The buildings are located on a 30 % slopy field. The field, because of the topography, raises gradually from the South to the East. The buildings in the monastery complex are built in terraced design in three codes. The South part which has totally disappeared today is on the first terrace. A church dedicated to Sainte Marine, a jamatun attached to the west part of the church and the entrance of the monastery are on the second terrace. The kitchen composed of three parts, dining room and bedrooms (for the monks) are on the third terrace. The monastery is composed of six different parts some of which could not be defined. The monastery complex is surrounded by a wall and there is a natural fountain in the west side. And to the East is a graveyard the traces of which are partly preserved.

Except the church, the roofs of all buildings have been destroyed down. In some places the ground soil is piled up to the wall level, therefore we failed to draw a correct plan of the complex. The surrounding wall, compared to other parts, are fairly in good condition. The South wall of the entrance is broken down. Tombstones belonging to the monastery were determined in a scattered way, in the monastery graveyard. It is interesting that the complex is one of few monasteries belonging to women.

*Assistant Prof. Yalçın KARACA, Yüzüncü Yıl University, Faculty of Sciences and Letters, Department of Art History, 65080 Van-TURKEY, e-mail: ykaraca@yyu.edu.tr

VAN – GÜRPINAR AZİZE MARİNE (ST. MARİNOS) MANASTIRI (SRKHOUVANK)

Yalçın KARACA*

GİRİŞ

Binlerce yıllık geçmişi bünyesinde barındıran serhat şehrimiz Van, eşsiz doğal güzelliklerin yanı sıra çok sayıda kültürel ve tarihi esere sahip olan bir ilimizdir. Bu tarihi mirasın başında Urartu Uygarlığı'na ait eserler gelmekte olup, çok sayıda yerli ve yabancı bilim adamı tarafından araştırılarak bilim dünyasına tanıtılmıştır. Van'ı başkent yapan bu uygarlığa ait bilimsel çalışmalar günümüzde Türk bilim adamları tarafından devam ettirilmektedir. Ortaçağ ve sonrası Van Gölü çevresinde inşa edilen mimari eserlerin başında dini yapılar yer almaktadır. Farklı Türk ve İslam devletlerinin havzada oluşturmuş oldukları tarihi miras, bölgede kültürel canlılığın oldukça üst seviyede olduğunun bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hıristiyan Ermenilerin yaptığı dini yapılar arasında ise manastır kuruluşları hem mimari hem de plastik süslemeleri ile ön plana çıkmaktadır. Ermeni dini mimarisi üzerine Türk bilim adamları tarafından yapılan araştırma ve çalışmalar oldukça az sayıda ve yetersizdir. Bir kadınlar manastırı olarak kurulan bu yapılar topluluğunu seyyahların dışında ziyaret eden Fransız araştırmacı J. M. Thierry'nin 1971 de yayınladığı makalesinde ise plan bazında yanlışlıklar bulunmaktadır. Üç ayrı tarihte inceleme yaptığımız

Van'ın Gürpınar İlçesi'ndeki Azize Marine Manastırı'nın (Srkhouvank) tanıtımından önce, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Van'ın kısaca coğrafi konumu ve tarihçesine değinmekte yarar bulunmaktadır.

Türkiye'nin büyük illerinden olan Van, 21.823 km² lik dağlık yüzölçümüyle Doğu Anadolu Bölgesi'nin Van Bölümü'nde yer almaktadır. Kuzeyden başlayarak Ağrı, Bitlis, Siirt, Şırnak ve Hakkari illerimizin yanı sıra doğuda İran sınırı ile çevrilidir. Merkez ile birlikte 12 ilçesi bulunmaktadır. Büyük bölümü volkanik yapıda olan dağlar, Van'ın toplam alanının % 53.4 ünü kaplamaktadır. Gürpınar İlçesi ise 4.063 km² yüzölçümündeki toprakları ile Van'ın en büyük ilçesidir¹.

Van Gölü Havzası'nın en güçlü krallığı olarak M.Ö. IX. y.y. da tarih sahnesine çıkan Urartu Devleti, Ön Asya'nın siyasi ve kültürel tarihinin şekillenmesinde etkin rol oynamıştır. M.Ö. VI. y.y. da yıkılışı ile bölgede büyük bir boşluk oluşmuş ve uzun süren siyasi istikrarsızlık başlamıştır. Urartu sonrası bölgeye Med, Pers ve Makedonya İmparatorluğu hakim olmuştur. M.Ö. 301 deki İpsos Savaşı sonrası ortaya çıkan Selevkoslar ve sırasıyla Roma, Part, Sasani ve Bizans İmparatorluğu'nun idaresinde kalmıştır. Bölge adı geçen büyük devletler arasında el değiştirmiş, Ermeniler ise vasal veya yarı bağımsız olarak

* Yrd. Doç. Dr. Yalçın KARACA, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 65080-Van -TÜRKİYE, e-posta: ykaraca@yyu.edu.tr

Resim 1: Azize Marine Manastırı'nın (Srkhovank)
Kuzeyden Genel Görünüşü

varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu coğrafyada yaşayan Ermeniler 301 tarihinde Hıristiyanlığı kabul etmişler ve 640 yılına kadar Sasaniler'in atadığı genel valiler (marzpan) tarafından idare edilmişlerdir. Ermeniler bir yandan kendilerine ateşperestliği kabul ettirmeye çalışan Sasaniler ile din savaşları yapmışlar, diğer yandan ise Kadıköy Konsili'nde (451) alınan kararları kabul etmeyerek Monofizit mezhepte kalmaları nedeniyle Ortodoks Bizans İmparatorluğu tarafından uygulanan baskılara karşı koymaya çalışmışlardır. Doğu Anadolu Bölgesi'ne karşı 640 yılından itibaren başlayan İslam ordularının seferleri, VII. yy. sonlarında bölgenin tamamen Emeviler'in hâkimiyetine girmesi ile sonuçlanmış ve bu bölge bir eyalet haline getirilmiştir. Arap hâkimiyeti 750'de kurulan Abbasi Devleti zamanında da devam etmiş ve Ermeniye Eyaleti 640-885 tarihleri arasında "Ostikan" adı verilen merkeze bağlı genel valiler tarafından idare edilmiştir.²

Abbasi Halifesi Muktedir zamanında Van Gölü çevresinde yaşayan Arzruni Sülalesi'nden Gagik'e 908 tarihinde krallık unvanı verilerek vasa Vaspurakan Krallığı kurulmuştur. Dönemin karışık siyasi şartları gereği kurulan bu krallık, 1021 tarihinde Bizans İmparatorluğu tarafından ortadan kaldırılmıştır. Abbasi Devleti'nin elindeki Doğu Anadolu Bölgesi XI. y.y. başlarında Bizans'ın hâkimiyetine girmiştir. Bizans'ın varlığı 1064 tarihinde Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın başlattığı Anadolu seferi ile son bulmuştur.³ Bu tarihten itibaren bölgede yaşayan Ermeniler, XX. y.y. başına kadar çeşitli Türk ve Müslüman devletlerin idaresinde kalmıştır. Bu süre içerisinde

Müslümanlar ile Hıristiyanlar bir arada yaşama hoşgörüsünü göstermişlerdir.

Özellikle Osmanlı Devleti'nin XVI. y.y.'da Doğu Anadolu Bölgesi'ne tamamen hakim olmasıyla üst seviyelere taşınan bu hoşgörü ve siyasi istikrar ortamı, başta Van olmak üzere bütün bölgede kültürel ortamın canlanmasına neden olmuş ve bunun sonucu çok sayıda mimari eser inşa edilmiştir.

2. Azize Marine (St. Marinos) Manastırı (Srkhovank)

2.1. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır, Gürpınar İlçesi'nin 6 km. batısında yer alan Arkboyu (Gelbelesan) Köyü'nün 3 km. kuzeyinde yükselen Cadıtaşmış Dağı'nın güney yamacında kurulmuştur (Res.1). Bu köy Gürpınar Ovası'nın (Havasor Ovası) içinden geçen Micinger Çayı'nın kuzey kıyısında bulunmaktadır.⁴ Yapılara köyden itibaren yaklaşık bir saatlik zorlu bir yürüyüşle ulaşılabilir. Diğer bir ulaşım yolu ise Kurubaş Geçidi'nin tepe noktasından batıya doğru ayrılan tali ve bozuk bir yoldan sağlanmaktadır. Yolun bitimi ile güneye doğru yaklaşık yarım saatlik bir yürüyüş gerekmektedir.

Yapılar, kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık % 30 eğim yapan bir arazi üzerinde inşa edilmiş olup, arazinin topoğrafyası nedeniyle güneyden kuzeye doğru kademeli bir şekilde yükselmektedir (Res.2). Manastır kompleksindeki yapılar teraslama yapılarak üç ayrı koda inşa edilmişlerdir. Güney ek mekanlar 1.terasta, Sainte Marine'ye ithaf edilen bir kilise, kilisenin batısına bitişik yapılan jamatun ile bu iki yapının batısında bulunan manastırın girişi ve karşılama odası 2. terasta, kuzeybatısında bulunan üç bölümlü mutfak, kiler ve yemek salonu, mutfak bölümünün kuzeyinde iki katlı olarak düzenlenmiş yatakhane (keşiş odaları) 3. terasta yapılmışlardır. Manastır, bu yapıların dışında işlevini tespit edemediğimiz altı ayrı ek mekan ile bütün bu yapıları dıştan kuşatan yüksek bir çevre duvarından oluşmaktadır (Çiz.1-2). Bu kompleksin yaklaşık 150.00 m. batısında bir çeşme ve kilisenin

Resim 2: Azize Marine Manastırı (Srkhouvank) ve Mezarlığın Doğudan Genel Görünüşü

hemen doğusunda bugün kısmen izleri bulunan mezarlık bulunmaktadır (Res.3).

Günümüzde kilise hariç diğer bütün yapıların üst örtüleri çökmüş ve duvarları büyük oranda yıkılmıştır. Bazı kısımlarda zeminle duvar kalıntılarının aynı seviyeye gelmesi nedeniyle, manastır yapılarının planını bütün işlevselliği ile birlikte bir bütün olarak çıkarmamız mümkün olmamıştır. Bütün yapıları kuşatan manastırın çevre duvarı, diğer ek mekanlara oranla günümüze oldukça sağlam olarak gelebilmiştir. Yapılara geçişi sağlayan ana giriş bu çevre duvarının batı cephesinde, güney duvarı yıkılmış olarak bulunmaktadır. Manastırın mezarlığına ait araziye dağılmış halde bulunan mezar taşları tespit edilmiştir.

2.2. Manastır Yapılarının Tarihçesi

Manastırın kuruluş tarihi bilinmemektedir. Ermeni inancına göre Azize Theodora ve Azize Marine isimli iki azizenin himayesi altında bir rahibeler manastırı olarak kurulmuştur. Ancak tarihi kaynaklarda manastırın kuruluşuna ait bu inancı destekleyecek herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Manastır yapılarına ait herhangi bir inşa kitabesi de bulunmamaktadır. Erivan'daki Matenadaran Müzesi'nde bulunan ve burada yazılmış 1557, 1570, 1592, 1593 ve 1596 tarihli beş el yazma kitabın tespit edilmesi, manastırın XVI. yy.'ın ikinci yarısında faal olduğunu göstermektedir. Yapılar, 1648 tarihli Van ve

çevresinde meydana gelen depremde yıkılmış ve uzun bir süre işlevsiz kalmıştır. Sainte Marine Kilisesi'nin plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak manastırın XVIII. yy. başlarında yeniden kurulduğu kabul edilmektedir. Çocuğu olmayan kadınların çok sık bir şekilde ziyaret ettiği manastırın, XIX. yy.'da üç yüz rahibenin barındığı önemli bir dini merkez olduğu belirtilmektedir.⁵

Günümüze gelebilen yapılar XVIII. yy.'a tarihlendirilmektedir. XX. yy. başında terk edilen manastır yapılarının günümüzde herhangi bir işlevi bulunmamaktadır.

2.3. Manastır Yapıları

A. Azize Marine (St. Marinos) Kilisesi

Manastırın çekirdeğini oluşturan Azize Marine Kilisesi dıştan 7.30 x 11.60 m. ölçülerinde olup, kubbenin köşe duvarlarına oturduğu basit tipte yapılmış Kapalı Yunan Haçı plan tipinde inşa edilmiştir.

Kilisenin 7.30 m. uzunluğundaki batı cephesini yarı yüksekliğe kadar bu cepheye bitişik örülen jamatunun doğu duvarı kapatmıştır. Cephenin ortasında bulunan 0.80 m. derinliğinde ve 1.30 m. enindeki sivri kemerli kapı açıklığı, moloz taş döküntüsü nedeniyle kemer başlangıcına kadar dolmuştur. Kapının üst hizasında kısmen tahrip olmuş bir mazgal pencere yer alır (Res.4). Yıkıntılar arasında tespit ettiğimiz düzgün kesme taş malzemeyle işlenmiş mukarnas dizileri ile silmelerden oluşan taş bloklarının bulunması, batı

Resim 3: Azize Marine Manastırı (Srkhouvank) ve Çeşmenin Batıdan Genel Görünüşü

Resim 4: Azize Marine Kilisesi ve Jamatunun Batıdan Görünüşü

cephedeki girişin taçkapı formunda düzenlenmiş olabileceği izlenimini vermektedir (Çiz.3-4/Res.5).

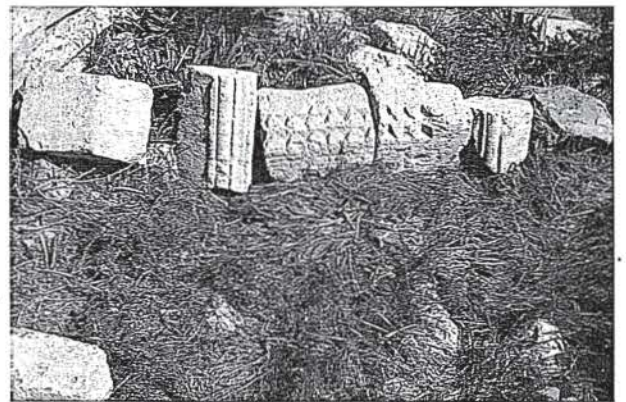
11.60 m. uzunluğundaki güney cephe sağır tutulmuştur. Cephenin güneybatı köşesinde, kilisenin batı haç koluna geçişi sağlayan 1.00 m. eninde bir kapı bulunmaktadır. Bu geçiş döküntüler nedeniyle içeriden tamamen, dışarıdan ise yarı yüksekliğe kadar kapanmıştır. Güney cephenin taş duvar örgüsü yarı yükseklikte içeri doğru 0.20 m. kademelenmektedir. Kalan izlerden kilisenin güneyine eklenen yıkık durumdaki güney ek mekanın üst örtüsünün bu seviyeden başladığını düşünmekteyiz. Ayrıca bu mekanla kilise arasındaki bağlantı, cephenin batısındaki kapı ile sağlanmış olmalıdır (Res.6).

Doğu cephe 7.30 m. uzunluğundadır ve doğuda yer alan apsis dışa taşıntı yapmamaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık % 30 eğimli olan bu cephede hareketliliği sağlayan tek unsur beş adet mazgal pencere açıklığıdır. Bunlardan apsis mazgal penceresinin üst kısmı sivri kemerlidir (Res.7).

Kuzey cephenin 2/3 ü kod farkı nedeniyle toprak seviyesinin altında kalmıştır ve sağırdır. 11.80 m. uzunluğundaki bu cephenin zemini dökülen moloz taşlar nedeniyle oldukça yükselmiş durumdadır (Res.8).

İç mekan kubbenin köşe duvarlarına oturduğu Kapalı Yunan Haçı plan tipini yansıtır. 1.90 m. çapındaki kubbe ile üstü kapatılan merkezi kare mekan dört yöne doğru beşik tonoz örtülü haç kolları ile genişletilmiştir. Kubbeyi taşıyan sivri kemerlerin oturduğu kuzey duvar payesi duvardan 1.10 m., güney duvar payesi ise 0.90 m. beden duvarlarından iç mekana doğru taşırılmıştır. Kuzey ve güney haç kollarının derinlikleri de bu iki duvar payesinin ölçüleriyle eşit tutulmuştur. Beşik tonozlu batı haç kolu 3.60 m. uzunluğunda olup kuzey ve güney haç kollarına göre daha derindir. Giriş bölümüne sonraki bir dönemde içten eklenen 1.30 m. kalınlığındaki kerpiç duvar bu mekanı daraltmıştır. Bu duvarın üst kısmı yıkılmış ve güneybatı köşesini doldurmuştur. Bu köşede yer alan ve kilisenin içinden güneye çıkışı sağlayan kapı tamamen kapanmış durumdadır. Güneydoğu köşede ise sivri kemerle içe açılan 1.25 x 2.35 m. ölçülerinde küçük bir köşe odası oluşmuştur (Res.9).

Haçın doğu kolu uzatılarak apsis önünde bema bölümü oluşturulmuştur. 3.10 m. derinliğinde ve 2.10 m. enindeki apsis kısmı, içten yarım yuvarlak dıştan düz cephelidir. Doğuda dışa taşıntı yapmayan apsisin üzerinde açılan mazgal pencere içten 0.50 m. eninde ve 1.60 m. yükseklikte olup, bu kısmı

Resim 5: Jamatunun İçinde Bulunan Mukarnaslı ve Silmeli Kesme Taş Malzeme.

Resim 6: Azize Marine Kilisesi Güney Cephesinin Görünüşü yeterince aydınlatmaktadır. Apsis iç yan duvarlarında iki küçük niş bulunur. Apsisin iki yanında 3.20 x 0.70 m. ölçülerinde iki katlı düzenlenmiş pastaforium hücrelerini, doğu duvarda açılmış iki küçük mazgal pencere aydınlatır. Diakonikonun (güney pastaforium odası) kuzey duvarında küçük bir duvar nişi vardır (Res.10-11).

Merkezi kare mekanın üzerini örten kubbeyi sivri kemerler taşımaktadır ve pandantif geçişlidir. Ancak kalitesiz malzeme kullanımı nedeniyle kubbe yukarı doğru daralmaktadır. Kubbe pandantiflerden sonra testere dişi şeklinde düzenlenen ikinci bir kaide üzerine oturtulmuştur (Res.12). Dıştan sekizgen yüksek bir kasnak üzerinde yükselir. Kubbe kasnağında açılan dört mazgal pencere orta mekana ışık sağlamaktadır. Bugün kasnağın kaplama taşları dökülmüş ve kubbenin orta kısmı yıkılmış durumdadır (Res.13).

Kilisenin doğu duvarı 1.30 m., diğer duvarları ise 0.90 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniği ile örülmüştür. Kesme taş malzemenin kullanılmadığı duvarlarda, kayalık taşlarla (şist) örülen duvarların ortası çamurla tutturulmuş moloz taşlar ile kuvvetlendirilmiştir. İtinatsız bir işçilik gösteren yapının beden duvarlarında derin çatlaklar oluşmuş durumdadır. Batı haç kolu ile kuzey haç kolu kısmen yıkılmış olup, dökülen taş parçaları iç mekanın zeminini yaklaşık 1.50 m. yükseltmiş durumdadır.

İç mekanın duvarları sıvalıdır. Apsis doğu duvarı

toprak sıva üzerinde oluşturulan siyah zemin üzerine kırmızı boylarla süslenmiştir. Birbirine geçmiş girift halde haç motiflerinin çizilmeye çalışıldığı bu süsleme unsurunun dışında başka bir süsleme unsuru bulunmamaktadır (Res.14).

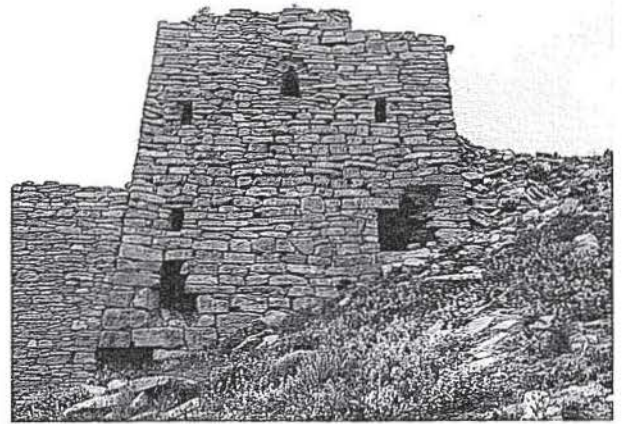
B. Azize Marine (St. Marinos)

Jamatunu

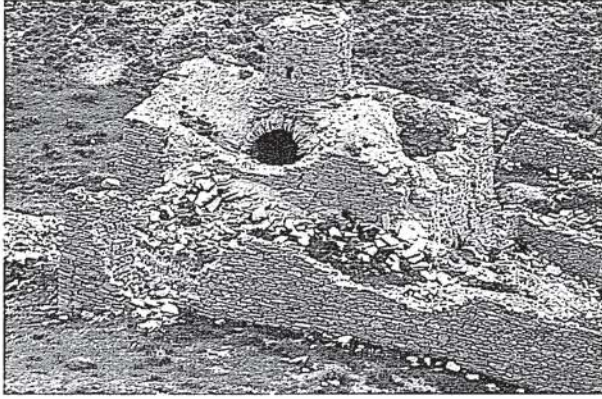
Azize Marine Kilisesi'nin batı cephesine bitişik olarak inşa edilen jamatun⁶, dıştan 9.00 x 15.00 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Üst örtünün çökmesi nedeniyle plan tipolojisini belirlemek oldukça güçtür. Ancak ortada ve yan duvarlarda üst örtüyü taşıyan destek sisteminin olmaması, yapının doğu-batı doğrultusunda uzanan tek nefli jamatun plan tipinde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu plan tipi bölgede yaygın olmayan bir uygulamadır.

Jamatunun 9.00 m. uzunluğundaki batı cephesinden sadece güney tarafta bulunan 2.50 m. uzunluğundaki duvar parçası günümüze gelmiştir. Yıkıntılar batı duvarının zeminini içten ve dıştan oldukça yükseltmiş durumdadır. Bu cephedeki yapıya girişi sağlayan kapının yerini tespit etmek mümkün olmamıştır Ancak eski tasvirlerden kuzeybatı köşede olduğu bilinmektedir(Res.15).

15.00 m. uzunluğundaki güney cephede hareketliliği sağlayacak herhangi bir unsur bulunmamaktadır. Manastır yapılarını oluşturan her bir mekan güneyden kuzeye doğru teraslanarak

Resim 7: Azize Marine Kilisesi Doğu Cephesinin Görünüşü

Resim 8: Azize Marine Kilisesi Kuzey Cephe ve Üst Örtüsünün Kuzeybatıdan Görünüşü

düzleştirilmiş bir zemine oturtulmuştur. Bu nedenle güney duvar dışta temel seviyesine kadar örülerek yükseltilmiştir. Güney cephe günümüzde yarı yüksekliğe kadar yıkılmıştır (Res.16).

Kilisenin 7.30 m. uzunluğundaki batı cephesine bitleştirilen jamatunun doğu duvarı 9.00 m. uzunluğundadır. Jamatun alışılmışın dışında kiliseye ayrı bir duvarla bitleştirilmiştir. Bu duvar kilisenin batı cephesinin yarı yüksekliğine kadar örülmüş olup, batı mazgal pencerenin alt hizasında kalmakta ve cepheyi tümüyle kapatmamaktadır. Doğü duvarı büyük ölçüde yıkılmıştır. Kiliseye geçişi sağlayan kapının iki yanında bulunan duvar parçaları, kapının kemer hizasına kadar korunmuştur. Cepenin ortasında 1.30. m. enindeki sivri kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Yıkıntılar nedeniyle neredeyse kemer başlangıç hizasına kadar dolmuştur. Jamatunun doğu duvarı kuzeydoğu köşede kiliseden dışa taşıntı yapmamaktadır. Buna karşın jamatunun güneydoğu köşe duvarı, kilisenin güneybatı köşesine bitleştirilmiş olup kilisenin duvarından güneye doğru 1.80 m. taşıntı yapmaktadır (Res.17).

Yapının 15.00 m. uzunluğundaki kuzey cephesi, arazinin eğimi ve duvarın yarı yüksekliğe kadar yıkılması sonucu dıştan toprakla aynı seviyeye kadar yükselmiş durumdadır. Bu nedenle ölçü ve görüntü almamız ancak iç mekandan mümkün olabilmektedir. Kuzey duvarın ortasından güneye doğru örülmüş 5.00 m. uzunluğundaki duvar

parçası sonraki bir dönemde yapılmış olmalıdır.

Jamatunun üst örtüsü çökmüştür. Muhtemelen düz dam şeklinde örtülmüştü. İç mekânın aydınlatılması hakkında her hangi bir bilgiye ulaşmamız mümkün olmamıştır.

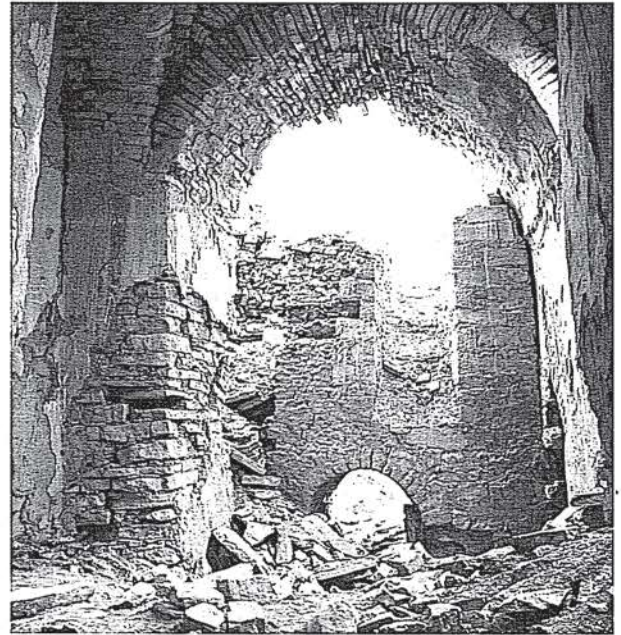
Yapının zemini, çöken üst örtü ve yıkılan duvarlara ait yapı malzemesi nedeniyle yükselmiştir. Bu nedenle yapının orijinal zemini tespit edilememiştir. Dolayısıyla kilise ile jamatun arasında kod farkının olup olmadığı konusunda bir fikir yürütecek veriye ulaşamamıştır.

Jamatunun beden duvarları kuzey ve doğuda 0.90 m., güneyde 0.70 m., batıda ise 0.60 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan şişt taşlarla (yapraktaş) örülen duvarların ortası kalitesiz kireç harcıyla ve çamurla tutturulmuş moloz taşlarla doldurulmuştur. Yapının duvarları kiliseye göre oldukça kalitesiz bir işçilik göstermektedir.

C. Azize Marine (St. Marinos)

Manastırı Girişi (Karşılama Odası)

Manastırı kuşatan çevre duvarının güneybatı köşesinde açılan 2.00 m. eninde ve 1.00 m. duvar kalınlığı olan kapı açıklığından manastırın giriş

Resim 9: Azize Marine Kilisesi Kare Mekan ve Batı Haç Kolunun İçten Görünüşü

Resim 10: Azize Marıne Kilisesi Apsis ve Pastaforium Odalarının İçten Görünüşü

holüne (karşılama odası) geçilmektedir. Bu kısımda yapılan kaçak kazılar, burada iki büyük çukur oluşmasına yol açmış ve güneydoğu duvarını tahrip etmiştir.

Giriş holü içten 9.70 x 4.60 m. ölçülerinde olup, güney duvarı 45° açı ile doğuya doğru genişlemektedir. Bu bölümün doğusunu, güneydeki iki ek mekan ile jamatunun batı duvarları sınırlamaktadır. Karşılama odasının güneydoğusundaki bir girişle kompleksin güneydeki birinci terasında yer alan dört ayrı ek mekana geçiş sağlamaktaydı. Gerek kazı çukuru gerekse bu çukurdan dışarı atılan molozlar, jamatun hariç güney ek mekanların batı duvarını belirsizleştirmiştir.

Girişin kuzey tarafı daha sağlam durumdadır. Bu kısmın kuzeydoğu köşesinde yer alan kapı açıklığı ile kuzey ek mekanlara geçiş sağlanmaktadır. Moloz döküntüler nedeniyle zeminin oldukça yükseldiği gözlemlenmiştir (Res. 18).

D. Mutfak - Kiler - Yemekhane (Trepeza)

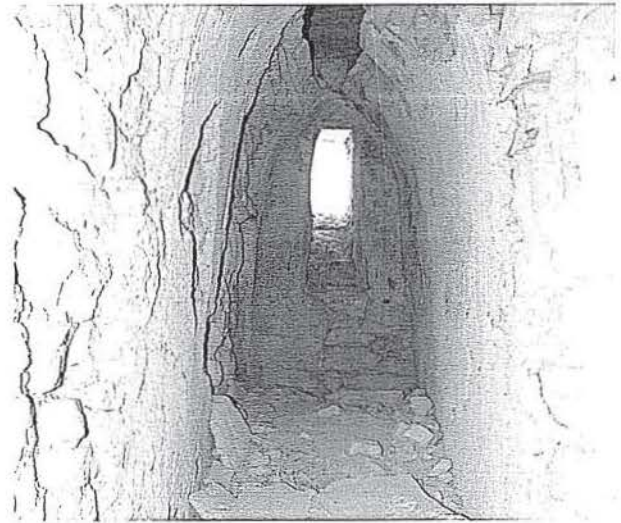
2.20 m. genişliğinde ve 30.00 m. uzunluğundaki üstü açık bir koridor (muhtemelen revaklı bir yol) batı-doğu doğrultusunda uzanmaktadır. Bu yol orta eksenindeki kilise, jamatun ve giriş holünü de içine alan ikinci terası üçüncü terastan ayırmaktadır. Bu yolun hemen kuzeyinde üçüncü terasta mutfak, kiler ve yemekhane bölümleri yerleştirilmiştir. Her üç yapı dıştan ortak bir cepheye sahip olup, toplam

uzunluğu 17.10 m. dir (Res. 19).

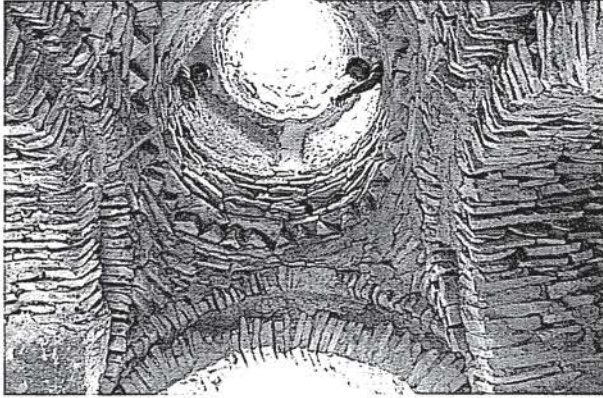
Üç bölüm halinde düzenlenen yapıların hepsine güneybatı köşede açılmış olan 1.20 m. enindeki kapıdan geçilmektedir. Bu girişin kuzeyinde 4.30 x 4.40 m. ölçülerinde kare bir oda yer alır. Bu mekan malzeme odası olarak kullanılmış olabilir. Üçlü bölüme geçişi sağlayan ana girişin doğusundaki ikinci bir kapı ile mutfak, kiler ve yemekhane bölümüne geçilmektedir (Res. 20).

Mutfak olarak düşündüğümüz mekanın boyutları 6.75 x 7.65 m. ölçülerinde yaklaşık kare planlıdır. Doğu duvarında birisi büyük ölçüde yıkıntılarla kapanmış iki ocak nişi bulunmaktadır. Açığıtaki ocak nişi 0.50 m. eninde ve 0.50 m. derinliğindedir. Üst kısmı kısmen tahrip olmuştur (Res. 21). Ocak nişinin olduğu duvarın güney köşesinde bulunan 0.75 m. enindeki kapıdan en doğudaki kiler odasına geçilmektedir. 3.00 x 6.75 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı kiler kısmının ortasında yapılan kaçak kazı sonucu derin bir çukur oluşmuş ve dışarı atılan moloz duvarların büyük kısmını kapatmıştır (Res. 22).

Mutfağın kuzeybatı köşesinde yer alan 0.60 m. enindeki bir kapı ile bugün tamamen moloz yığınları altında kalmış olan en kuzeydeki ek mekana geçilebilmekteydi. Ancak bugün çok az bir açıklık hariç kapanmış durumdadır. (Res. 23).

Resim 11: Azize Marıne Kilisesi Pastaforium Odalarından Diakonikonun Görünüşü

Resim 12: Kilisenin Merkezi Kave Mekanının Üzerini Örtün Kubbe ve Geçiş Unsurlarının Görünüşü

E. Yatakhane (Keşiş Odaları)

Yemekhane bölümlerinin kuzeyinde, kalan izlerden iki katlı olduğu belli olan büyük bir mekan yer almaktadır. İçten 6.20 x 14.70 m. uzunluğundaki bu mekanın batı ve kuzey duvarları aynı zamanda manastırın çevre duvarıdır (Res. 24). Bu mekana iki ayrı noktadan giriş sağlandığını düşünmekteyiz. Alt kat olarak kullanılan kısma, mutfak bölümünün kuzeybatı duvarında açılan kapıdan girilmekteydi. Muhtemelen yemekhane olarak kullanılan bu alt kısım ikinci katın yıkıntılarıyla zeminden itibaren yaklaşık 3.00 m. dolmuştur. Yatakhane olduğunu düşündüğümüz ikinci kata ise olası bir merdivenle çıkılan kuzeydoğu köşedeki bir bölümden giriş yapılmaktaydı. Kuzey duvar iç yüzeyinde, bugünkü zeminden 2.00 m. yükseklikte açılmış olan 19 adet giriş yuvasının varlığı bu mekanın ikinci kat olduğunu ortaya çıkarmaktadır (Res. 25). Bu giriş yuvalarının üst hizasında devam eden kuzey duvarın yüksekliği üçüncü bir kat olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Ermeni manastırlarında genel uygulama olarak iki veya üç katlı ek mekanların yatakhane (keşiş odaları) olarak kullanıldığı bilinmektedir (Van Akdamar ve Yedi Kilise Manastırları'nda olduğu gibi). Bu verilerden yola çıkarak üst katların yatakhane olarak kullanıldığı ortaya çıkmaktadır (Res. 26).

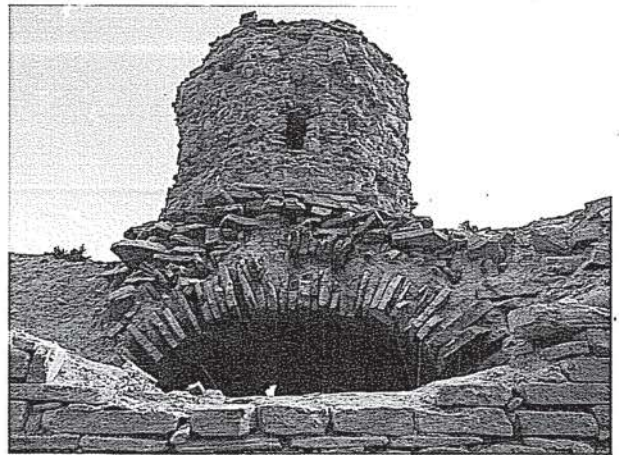
F. İşlevi Tespit Edilemeyen Ek Mekanlar

Giriş holünün güneybatısında açılan bir kapıdan güneydeki birinci terasta yer alan mekanlara geçilmektedir. Çeşitli büyüklükteki bu mekanların kalan duvar izlerinden planlarını çıkarmak mümkün olmuştur. Bu terasta dört ayrı mekan tespit edilmiş, ancak bu mekanların işlevsellikleri hakkında herhangi bir kanıya varılmamıştır. Aynı şekilde manastırın kuzeydoğu köşesinde, kilisenin ise kuzeyinde yer alan geniş bir alanında işlevi tespit edilememiştir (Res.27).

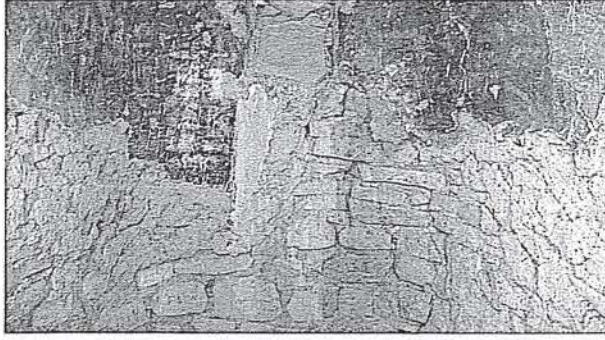
G. Çevre (Sur) Duvarı

Yapıları dıştan kuşatan çevre duvarı (sur) dört yönde de farklı ölçüler vermektedir. Manastıra girişi sağlayan kapının da bulunduğu batı sur duvarının toplam uzunluğu 30.00 m. dir. Güneyden kuzeye doğru kademeli bir yükseliş görülür.

Cepheden bakıldığında dikey dört parçalı bir görünüm oluşmaktadır. Bu olgu, arazinin eğiminden oluşan kod farkını gidermek amacıyla yapılan teraslardan kaynaklanmaktadır. Aynı düzenleme ve kademelenme 37.00 m. uzunluğundaki doğu cephede de karşımıza çıkmaktadır. Güney çevre duvarın uzunluğu 39.50 m. dir. Güneydoğu köşesi yıkılmıştır. Kuzey duvar uzunluğu 30.00 m. dir. 1.00 m. duvar kalınlığı ve yer yer 4.00 m. yi bulan yükseklikteki sur

Resim 13: Sekizgen Kubbe Kasmağı ve Yıkılan Kuzey Haç Kolunun Dıştan Görünüşü

Resim 14: Apsis Yarım Yuvarlağındaki Mazgal Pencere ve Haç Süslemeler

duvarlarının birçok yerinde derin çatlaklar ve yıkılmalar oluşmuştur (Res.1-2-3).

H. Manastırın Doğusundaki Mezarlık ve Mezar Taşları

Günümüze gelebilen dağınık haldeki mezar taşlarından, manastırın yaklaşık 50.00 m. doğusunda bir mezarlık olduğu anlaşılmaktadır (Res.28). Çalışmalarımız sırasında araziye dağılmış bir şekilde 9 adet mezar taşı bulunmuştur. Bu mezar taşlarının üzeri, girift olmayan basit tarzda işlenmiş haç motifleriyle süslenmiştir. Ancak bu süslemelerde dikkatimizi çeken önemli bir nokta, haç işlemelerinin alt kollarındaki haçın kaidesini oluşturan kısımlar olmuştur. Burada haç işlemelerin alt kısımları, sanki manastır ve kilisenin doğu cephesinin üç kademeli çizimi şeklinde yapılmıştır. Mezar taşlarındaki bu tarz bir süsleme unsuru, Van ve çevresinde yaptığımız araştırmalar sürecince ilk defa karşımıza çıkan bir durum olması nedeniyle önem taşımaktadır (Çiz. 5-6 / Res. 29-30).

I. Manastırın Batısındaki Çeşme (Kaynak)

Azize Marine Manastırı'nın yaklaşık 150.00 m. batısında gümr bir kaynağın beslediği bir çeşme yer almaktadır. Birkaç ağaç gölgesinin altındaki bu kaynağın suyu, bugün beton ile çevrilmiş ve bir boru hattı ile manastırın güneyinde yer alan Arkboyu Köyü'ne aktarılmıştır.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Manastır yaşantısı (Monastisizm), ilk kez keşiş yaşamını tercih eden din adamları tarafından IV. yy.'da Mısır'da başlatılmıştır. Mısır'dan sonra Ortadoğu ve Yunanistan'da gelişen manastırların çekirdeğini keşiş kulübeleri oluşturmuştur. Başlangıçta bir yolun iki kenarına dizilen bu kulübelerin etrafına, zamanla savunma amaçlı duvarlar yapılmış ve duvarlar ile sınırlandırılan boş alanın içi başta kilise olmak üzere çeşitli dini ve sosyal işlevli yapılar ile doldurulmuştur. Manastırlar, Protestan mezhebi hariç tüm Hıristiyan mezheplerinde uygulanagelen önemli dini yapılar topluluğu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yunanca yalnız manasına gelen monos kelimesinden adını alan manastırlar (keşişhane), dünya ile ilişkisini kesmiş ve kendi kendine yeterli bir dinsel topluluğun (keşişler-rahibeler) inzivaya çekildikleri, şehir yaşamından uzak, dağlık ve kırsal alanlarda kurulmuş, aynı zamanda dini eğitim ve öğretimin de verildiği yapı yada yapı topluluklarıdır. Manastır kompleksinin içinde, başta kilise olmak üzere bu kuruluşun ihtiyaçlarını karşılamak için şapel, vaftizhane, keşiş hücreleri, çan kulesi, kütüphane, seminer odası, konuk odaları, yemekhane, kiler, şarap mahzeni, yatakhane, hamam, çeşme, ayazma (kutsal su), revir, kripta, zindan, çeşitli gereksinimlerin karşılandığı atölye ve imalathaneler gibi değişik dinsel ve sosyal amaçlı yapı elemanları bulunmaktadır. Manastırlarda,

Resim 15: Kilisenin Batısındaki Jamatun ile Manastır Girişinin Doğudan Görünüşü

Resim 16: Jamatun, Kilise ve Güney Ek Mekanların Güneybatıdan Genel Görünüşü

tarım en başta gelen ziraat faaliyetleri arasında yer almaktadır. 8 Dışa kapalı bu kuruluşlar kendi içerisinde hiyerarşik bir düzenlemeye sahiptir. Dış alemden uzakta bir yaşantı sürdürdükleri için manastırlarda yaşayanlara Tarik-i Dünya (dünyayı terkeden) denilmiştir.

Doğu ve Batı Hıristiyan mimarisinde manastırlar önemli bir yer tutmaktadır. Genel olarak bakıldığında, Doğu Hıristiyan sanatları içinde değerlendirilen Ermeni dini mimarisi de daha çok manastır kuruluşları ile ön plana çıkmaktadır. IV. yy. başlarında Hıristiyanlığı kabul eden Ermeniler, yaşadıkları toprakların özellikle kırsal ve dağlık bölgelerinde çok sayıda manastır inşa etmişlerdir. Genel olarak bakıldığında Ermeni manastırlarının başta kilise, jamatun, şapeller, rölik odası, vaftizhane, çan kulesi, keşiş hücreleri, kütüphane, yemekhane, yatakhane, kiler, revir, konuk odaları, hamam, çeşme, mezarlık gibi dini ve sosyal işlevli mekanlardan oluştuğu ve çoğunlukla bu yapıların dışta yüksek bir çevre duvarı ile sınırlandırıldığı görülmektedir.

Manastırların çekirdeğini kiliseler oluşturmakta ve mimari açıdan özen gösterilen yapıların başında kiliseler gelmektedir. Ancak çok sayıda jamatunun, eklendikleri kiliselerden mekan olarak daha büyük ve süsleme açısından daha zengin olduğu izlenmektedir. Manastırlarda şapeller vazgeçilmez mimari mekanlardır. Çan kuleleri, çoğunlukla jamatunların batı cephelerine bitleştirilmiştir.

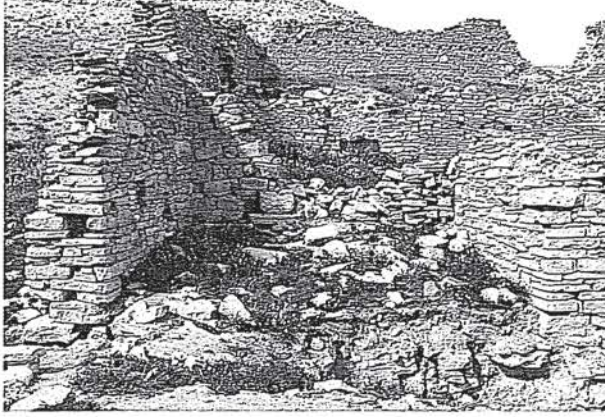
Van'ın Gürpınar İlçesi'ndeki Azize Marine (St. Marinos) Manastırı (Srkhouvank), bölgede nadir karşımıza çıkan kadınlar manastırı olması yönüyle dikkat çekicidir. Yaklaşık 4.00 m. yi bulan çevre (sur) duvarıyla sanki küçük bir kaleyi andırmaktadır. Bu tarz korumalı çevre duvarı bulunan manastır örneği olarak, Gevaş'taki Saint Thomas (Ganjak) ve Gürpınar'ın Kasrik mevkiindeki Hogeacvank Manastırı'nı (Der Meryem) vermek uygun olacaktır.

Ermeni dini mimarisine ait kiliselerde; tek nefli, bazilikal, serbest haç ve merkezi plan tipinde yapılmış çok sayıda kilise bulunmaktadır. Azize Marine Kilisesi'nin plan tipi, kubbenin köşe duvarlara oturduğu basit tipte yapılmış Kapalı Yunan Haçı plan tipini yansıtmaktadır. Van Gölü Havzası'nda Muş Saint Apotres (Surb Arakelok), Bitlis-Hizan Aparank ve Barijorivank, Mutki Surb Alberik, Van-Merkez Saint Sahak, Başkale Saint Bartholomeus ile Gevaş Saint Thomas (Ganjak) manastırlarının kiliseleri, aynı plan tipini ufak değişikliklerle yansıtan diğer örneklerdir. Verilen örnekler doğrultusunda, Azize Marine Kilisesi'nin plan tipinin Van Gölü çevresinde yaygın olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Bölge dışında da bu planın uygulandığı Ermeni kiliseleri bulunmaktadır (Ermenistan Makaravank-1198, Haricavank-1201, Aljocvank-1207).

Anadolu coğrafyası tarihi süreç içerisinde çok sayıda uygarlığa beşiklik etmiştir. Bu medeniyetlere ait sayısız tarihi eser, gerek toprak altı gerekse

Resim 17: Jamatunun Doğu Duvarı ile Kilise Kapısının Kuzeybatıdan Görünüşü

Resim 18: Manastırın Karşılama Odasının (Giriş Mekanı) Güneyden Görünüşü

toprak üstünde ilgi ve değerlendirilmeyi beklemektedir. Gün geçtikçe kültürel bilincin gelişmesiyle birlikte bu tarihi mirasa ilginin arttığı görülmektedir. Ancak bu bilinç artışı, gerek insan eliyle veya doğal sebeplerle yok olup gitmekte olan onca eserin gerisinde kalmaktadır. Ülkemizin tarihi ve kültürel mirası içinde yer alan, geçmişten gelen ve geleceğe aktarmakla mükellef olduğumuz bu

Resim 19: 2. Terasla 3. Terası Ayıran Yol ve Kuzeyindeki Mutfak Bölümlerinin Doğudan Görünüşü

eserlerin ülkemiz bilim adamları tarafından incelenmesi önem taşımaktadır.

20. yy. a kadar Doğu Anadolu Bölgesi'nde Müslümanlar ile Osmanlı idaresinde "Sadık Teba" olarak nitelendirilen Ermeniler yan yana yaşamayı başarmışlardır. Hıristiyan halk dini inancını serbestçe yaşamış ve bu doğrultuda çok sayıda mimari eser üretmiştir. İslam Mimarisi ile Ermeni Mimarisine ait eserlerin, bölge içinde paralel bir gelişim gösterdiği izlenebilmektedir.

Bu gelişim sürecinde kültürler arası bir etkileşim varmıştır. Varsa hangi boyutta ve hangi sanat alanlarındadır. Bu soruların cevabını verebilmek açısından bölgedeki Hıristiyan dini mimarisi üzerine yapılan çalışmalar önem taşımaktadır. Ancak bu alanda çalışan yetişmiş Türk bilim adamlarının sayısı oldukça azdır ve araştırmalarda yetersiz kalmaktadır.

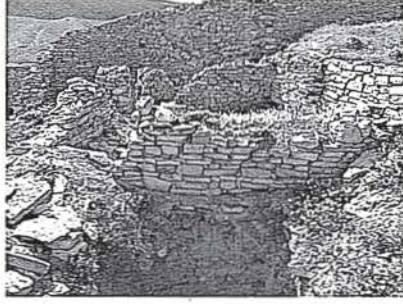
Yaptığımız araştırmaların, bu alanda çalışacaklar için bir temel oluşturacağını umut etmekteyim.

Resim 20: Mutfak Bölümüne Giriş Mekanının Kuzeyden Görünüşü

Resim 21: Mutfak Bölümünün
Doğu Duvarı ve Ocak Nişlerinin
Batıdan Görünüşü

Resim 22: Kiler ve Mutfak
Bölümünün Doğudan Görünüşü

Resim 23: Mutfak Bölümünün
Kuzey Duvarı ve Bu Duvardaki Kapı

Resim 24: İki Katlı Yatakbane
(Keşiş Odaları) Kısımının
Güneybatıdan Genel Görünüşü

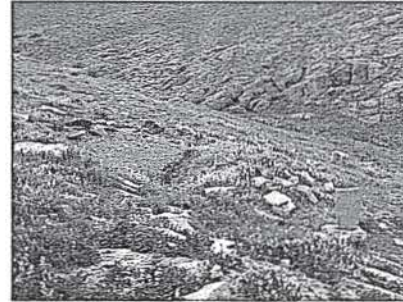
Resim 25: İki Katlı Yatakbane
(Keşiş Odaları) Kısımının
Güneybatıdan Genel Görünüşü

Resim 26: İki Katlı Yatakbane
(Keşiş Odaları)
Kısımının Güneydoğudan
Genel Görünüşü

Resim 27: 1. Terasta Yer Alan Güney
Ek Mekanların Üstten Görünüşü

Resim 28: Azize Marine Manastırının
(Srebouvanek) Doğusundaki Mezarlığın
Genel Görünüşü

Resim 30: Çift Haç İşlemeli
Mezar Taşı

Resim 29: Manastırın Doğusundaki
Haç İşlemeli Mezar Taşı

DİPNOTLAR

1. Van Gölü Havzası'nın fiziki, beşeri ve ekonomik coğrafyasının bütün özellikleri hakkında detaylı bilgi için bkz.; Sırrı Erinc, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul, 1953; Hüseyin Saraçoğlu, Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul, 1989; Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1992; Reşat İzbirak, Türkiye, I-II, İstanbul, 1996; İbrahim Atalay, Türkiye Coğrafyası, İzmir, 1997; İbrahim Atalay-Kenan Mortan, Türkiye Bölgesel Coğrafyası, İstanbul, 1997; Talip Yücel, Türkiye Coğrafyası, Ankara, 1997, 123.; Tunçay Özdemir-Metin Aygün, "Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından Doğu Anadolu", Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Van, 1999.
2. Bölgenin tarihi ve Ermeniler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Rene Grousset, Histoire de L'Armenie Des Origines a 1071, Payot-Paris, 1947, 65-78 ; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950, 22-42 ; İsmet Parmaksızoğlu, "Ermeniler", TA, XV, Ankara 1968, 323 ;Ernst Honigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Çev.; Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, 1-35 ; Streck-Mükrimin Halil Yinanç, "Ermeniye", İA, IV, İstanbul, 1977, 317-319; Rafet Yinanç, "Sulçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Manisa, 1983, 67-68 ; Fahrettin Kırzioğlu, "Selçuklulardan Önce Armenya'ya Hakim Olanlar", Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Manisa, 1983, 177-188 ; Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, 10-11 ; Oktay Akşit, Roma İmparatorluk Tarihi, İstanbul, 1985, 48 ; El-Belazuri, Fütuhu'l Büldan (Çev.; Mustafa Fayda), Ankara, 1987, 278-303 ; Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara, 1988, 24-25 ; Meydan Larousse, "Ermeniler" mad., IV, İstanbul, 1988, 330-331 ; Gülay Ögün, "Ortaçağ Boyunca Van Bölgesi Tarihi", SBED, I-1, Van, 1990, 102-104; Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi (Çev.; Fikret Işıltan), Ankara, 1991, 39-102 ; Bülent İplikçioğlu, "Anadolu", DİA, III, İstanbul, 1991, 109-110 ; Erzen, a.g.e., 43-47 ; Rudolf Nauman, Eski Anadolu Mimarlığı (Çev.; Beral Madra), Ankara, 1991, 18-21 ; Erzen, a.g.e., 7-44 ; Ana Britanica, "Ermeniler" mad., VIII, İstanbul, 1992, 267-268 ; Halil Metin, Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, İstanbul, 1992, 11-13; Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)", Arkeoloji ve Sanat, 58, İstanbul, 1993, 27-29 ; Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, Bornova, 1994, 23, 112-113 ; İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara, 1993, 65-66 ; Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Çev.; Adnan Pekman), 3. Baskı, İstanbul, 1993, 31-37, 198-199, 234 ; Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara, 1997, 4-10; Abdurrahman Çaycı, Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Ankara, 2000, 3-5 ; Rahmi Tekin, Ahlat Tarihi, İstanbul, 2000, 21-23; Veli Sevin, Eski Anadolu ve Trakya, İstanbul, 2003, 194-197, 208-209; Yalçın Karaca, "Albayrak Köyü Saint Bartholomeus Manastırı", III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, (Ed.;Oktay Belli), Ankara, 2008, 271.
3. Grousset, a.g.e., 399-462 ; Uras, a.g.e., 74-78 ; Parmaksızoğlu, a.g.m., 324 ; Honigman, a.g.e., 145-162 ; Streck-Yinanç, a.g.m., 319-320 ; Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 1980, 153-154; a.y.; "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, 38-51 ; Yinanç, a.g.m., 68; Ostrogorsky, a.g.e., 291-292, 309, 530; Recep Şahin, Tarih Boyunca Türk

- İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul, 1988, 36-37 ; Öğün, a.g.m., 108-111 ; a.y., "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", SBED, II-2, Van, 1991, 73-75; Feridun Nafiz Uzlu, Anadolu Selçukluları Tarihi, III, Ankara, 1952, 3-7 Ali Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Ankara, 1983, 13-15 ; a.y., Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara, 1993, 1-4 ; Urfalı Mateos, Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (Çev.; Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987, 100-102 ; Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri" (Çev.; Yaşar Yücel-Bahaaddin Yediyıldız), Belleten, LI, 201, Ankara, 1987, 1379-1391 ; a.y., Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (Çev.; Yıldız Moran), İstanbul, 1994, 42-43 ; Mehmet Şeker, Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması, Ankara, 1987, 22-24; İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, İstanbul, 1992, 17-25 ; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul, 1993, 103-111, 129-131 ; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1993, 46-51 ; Mehmet Altan Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1993, 255-280 ; Bilge Umar, Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi, İstanbul, 1998, 76-78; Karaca, a.g.m., 271-272.
4. Saraçoğlu, a.g.e., 444, 449, 456; Galip Başarır, Van İli Coğrafyası", Van Kütüğü, Van, 1993, 15-16.
5. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt, Berlin, 1910. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - V", REA, VIII, Paris, 1971, 218, 221; T. A. Sinclair, Eastern Turkey. An Architectural and Archaeological Survey - I, London, 1987, 220; Selçuk Güzeloğlu, Tanrı Haldi'nin Başkenti Van Ve Çevresine Tarihi Ve Arkeolojik Bir Bakış, İstanbul 1996, 82-83; Abdüsselam Uluçam, Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -I- Van, Ankara, 2000, 244 (Kültür Bakanlığı Yayınları / 2458-1) ; Yalçın Karaca, Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi), Van, 2004, 233-234; <http://www.westernarmenia.net/index.files/merinos.htm>
6. Jamatun yapıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Yalçın Karaca, "Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları", Bilim Eşiği 2: Sanat Tarihinde Gençler Semineri. Bildiriler, İstanbul, 2005, 1-28; a.y., a.g.t., 46-52, 266-309.7 Celal Esad Arseven, Sanat Ansiklopedisi, III, İstanbul, 1983, 1270.8 Arseven, a.g.e., III, 1270-; Metin Sözen-Uğur Tanyeli, Sanat Kavram ve Terimleri

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

- AKŞİT, Oktay; Roma İmparatorluk Tarihi, İstanbul, 1985.
- ANA BRITANNICA; "Ermeniler" mad., VIII, İstanbul, 1987.
- _____ "Manastır" mad., XV, İstanbul, 1989.
- ARSEVEN, Celal Esad; Sanat Ansiklopedisi, III, İstanbul, 1983.
- ATALAY, İbrahim; Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği, İzmir, 2000.
- _____ Türkiye Coğrafyası, İzmir, 1997.
- ATALAY, İbrahim-MORTAN, Kenan; Türkiye Bölgesel Coğrafyası, İstanbul, 1997.
- BAYKARA, Tuncer; Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara, 1988.
- BAŞARIR, Galip; Van İli Coğrafyası", Van Kütüğü, Van, 1993.

- BELLİ, Oktay; "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)", Arkeoloji ve Sanat, 58, İstanbul, 1993, 27-29.
- CAHEN, Claude; "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri", (Çev.; Yaşar Yücel-Bahaaddin Yediyıldız), Belleten, LI, 201, Ankara, 1987, 1379-1391.
- _____ Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Çev.; Yıldız Moran), İstanbul, 1994.
- CUMHURİYETİN 75. YILINDA VAN, Ankara, 1998.
- ÇAYCI, Abdurrahman; Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Ankara, 2000.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; Urartu Tarihi, Bornova, 1994.
- DURMUŞ, İlhami; İskitler (Sakalar), Ankara, 1993.
- EL-BELAZURİ; Fütuhu'l Büldan (Çev.; Mustafa Fayda), Ankara, 1987.
- ERİNÇ, Sırrı; Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul, 1953.
- ERZEN, Afif; Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1992.
- EYİCE, Semavi; Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler, İstanbul, 1971.
- _____ "Türkiye'de Bizans Sanatı" mad., Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, III, İstanbul, 1982, 522-546.
- GROUSSET, Rene; Histoire de L'Armenie Des Origines a 1071, Payot-Paris, 1947.
- GÜRÜN, Kamuran; Ermeni Dosyası, Ankara, 1983.
- GÜZELOĞLU, Selçuk; Tanrı Haldî'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış, İstanbul, 1996.
- HASOL, Doğan; Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul, 1998.
- HONIGMAN, Ernst; Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Çev.; Fikret İşıltan), İstanbul, 1970.
- İZBIRAK, Reşat, Türkiye, I-II, İstanbul, 1996.
- KAFESOĞLU, İbrahim; Selçuklu Tarihi, İstanbul, 1992.
- KARACA Yalçın, Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları (Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2004.
- _____ "Taşın Dile Geldiği Yer Akdamar Adası", Dünyada Van, XVII, Ankara, 1999, 2-13.
- _____ "Van'da Ortaçağ ve Sonrası Yapılar", Van 2006 Kültür Ve Turizm Envanteri -I- Tarihsel Değerler, (T.C. Van Valiliği), İstanbul, 2006, s. 171-312
- _____ "Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları", Bilim Eşiği 2: Sanat Tarihinde Gençler Semineri. Bildiriler, İstanbul, 2005, 1-28.
- _____ "Albayrak Köyü Saint Bartholomeus Manastırı", III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, (Ed.;Oktay Belli), Ankara, 2008, 270-287.
- KILIÇ, Orhan; XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van, Ankara, 1997.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; "Armenya / Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü", Belleten, L, S. 198, Ankara, 1986, 911-938.
- KÖYMEN, Mehmet Altan; Selçuklular Devri Türk Tarihi, Ankara, 1993.
- KRAUTHEIMER, Richard; Early Christian and Byzantine Architecture, New York, 1965.
- KUBAN, Doğan; Anadolu-Türk Mimarisi'nin Kaynak ve Sorunları, İstanbul, 1965.
- KÜÇÜK, Abdurrahman; Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara, 1997.
- LEHMANN-HAUPT, C.F., Armenien Einst und Jetzt , Berlin, 1910.
- MERÇİL, Erdoğan; Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1993.
- METİN, Halil; Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, İstanbul, 1992.
- MEYDAN LAROUSSE, "Ermenice" mad., IV, İstanbul, 1988.

- MNATSAKANYAN, S. X.; Arxitektura Armyanskix Pritvorov, (Ermeni Jamatun Miñmarisi), Erivan, 1952.
- NAUMAN, Rudolf; Eski Anadolu Mimarlığı (Çev.; Beral Madra), Ankara, 1991.
- OSTROGORSKY, Georg; Bizans Devleti Tarihi (Çev.: Fikret Işıltan), Ankara, 1991.
- ÖĞÜN, Gülay; "Ortaçağ Boyunca Van Bölgesi Tarihi", SBED, I-1, Van, 1990, 102-132.
- _____ "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", SBED, II-2, Van, 1991, 73-80.
- ÖZDEMİR, Tunçay-AYGÜN, Metin; "Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından Doğu Anadolu", Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Van, 1999, 285-291.
- PAKALIN, Mehmet Zeki; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, İstanbul, 1993
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet; "Ermeniler" mad., T. A., XV, Ankara, 1968, 323-330.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin; Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul, 1989.
- SEVİM, Ali; Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara, 1993.
- _____ Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Ankara, 1983.
- _____ "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, 67-74.
- SEVİN, Veli; Eski Anadolu ve Trakya, İstanbul, 2003.
- SINCLAIR, T. A.; Eastern Turkey. An Architectural and Archaeological Survey - I, London, 1987.
- SÖZEN, Metin - TANYELİ Uğur; Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1994.
- STRABON; Antik Anadolu Coğrafyası (Çev.; Adnan Pekman), İstanbul, 1993.
- ŞAHİN, Recep; Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul, 1988.
- ŞEKER, Mehmet; Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması, Ankara, 1987.
- TEKİN, Rahmi, Ahlat Tarihi, İstanbul, 2000.
- THIERRY, Jean-Michel – DONABEDIAN, Patrick; Armenian Art, New York, 1989.
- THIERRY, Jean-Michel; "Monasteres Armeniens du Vaspurakan-V", REA, VIII, Paris, 1971, 218-221.
- THIERRY, N.- M.; "Notes Sur des Monuments Armeniennes en Turquie-1964", REA, II, Paris, 1965, 165-184.
- TURAN, Osman; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1998.
- ULUÇAM, Abdüsselam; Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -I- Van, Ankara, 2000.
- URAS, Eşat; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950.
- URFALI MATEOS; Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev.; Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987.
- UZLUK, Feridun Nafiz; Anadolu Selçukluları Tarihi, III, Ankara, 1952.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 1980.
- _____ "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, 29-51.
- YİNANÇ, Rafet; "Sulçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Manisa, 1983, 67-74.
- YÜCEL, Talip; Türkiye Coğrafyası, Ankara, 1987.